УДК 342.9

Шахов С. В.,
народний депутат України

СИСТЕМА ПРАВА: ВИЗНАЧЕННЯ ТА ХАРАКТЕРИСТИКА СКЛАДОВИХ ЕЛЕМЕНТІВ (ЯК ЕТАП ДОСЛІДЖЕННЯ СУТНОСТІ ТА ЗМІСТУ НОРМИ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА)

SYSTEM OF LAW: DEFINITION AND CHARACTERIZATION OF CONSTITUENT ELEMENTS (AS A STAGE OF STUDY OF THE ESSENCE AND CONTENT OF THE RULES OF ADMINISTRATIVE LAW)

У статті на підставі узагальненого аналізу наукових та публіцистичних джерел визначено складові елементи системи права. Автором зазначається, що система права складається з таких елементів, як норми права, що взаємодіють між собою за допомогою горизонтальних та вертикальних зв'язків, які дають змогу об'єднати певні норми в інші компоненти системи – інститути, підгалузі та галузі (які відносно системи права в цілому є системами нижчого порядку). У свою чергу останні, залежно від характеру взаємозв'язку в процесі правового регулювання публічного та приватного інтересу, утворюють підсистеми публічного і приватного права відповідно (які одночасно є системами більш високого порядку, ніж інститути та підгалузі). Наголошено, що критерієм диференціації галузей права є предмет (основний критерій) та метод (допоміжний) правового регулювання.

Зауважено, що вказаний висновок щодо системи права є досить принциповим у контексті з'ясування сутності та змісту системи адміністративного права, оскільки він наочно демонструє підхід автора до таких питань, як місце адміністративного права у вітчизняній системі права та його точки дотику з іншими галузями права, зміст його складових компонентів та характер взаємозв'язків між ними та системою адміністративного права загалом.

Ключові слова: *адміністративне право, елемент, предмет правового регулювання, система права.*

В статье на основании обобщенного анализа научных и публицистических источников определены составляющие элементы системы права. Автором отмечается, что система права состоит из таких элементов, как нормы права, которые взаимодействуют между собой с помощью горизонтальных и вертикальных связей, позволяющих объединить определенные нормы в другие компоненты системы – институты, подотрасли и отрасли (которые относительно системы права в целом являются системами низшего порядка). В свою очередь последние, в зависимости от характера взаимосвязи в процессе правового регулирования публичного и частного интереса, образуют подсистемы публичного и частного права соответственно (которые одновременно являются системами более высокого порядка, чем институты и подотрасли). Отмечено, что критерием дифференциации отраслей права является предмет (основной критерий) и метод (вспомогательный) правового регулирования.

Подчеркнуто, что указанный вывод относительно системы права является достаточно важным в контексте выяснения сущности и содержания системы административного права, поскольку он наглядно демонстрирует подход автора к таким вопросам, как место административного права в отечественной системе права и точки его соприкосновения с другими отраслями права, содержание составляющих его компонентов и характер взаимосвязей между ними и системой административного права в целом.

Ключевые слова: *административное право, элемент, предмет правового регулирования, система права.*

In the article, on the basis of a generalized analysis of scientific and publicistic sources, the constituent elements of the legal system are defined. The author notes that the system of law consists of such elements as the rule of law, which interact with each other through horizontal and vertical links, allowing to unite certain norms into other components of the system – institutions, sub-sectors and branches (which in relation to the system of law as a whole are systems of lower order). The latter, in turn, depending on the nature of the relationship in the process of legal regulation of public and private interest, form subsystems of public and private law, respectively (which are also systems of higher order than institutions and sub-sectors). It is noted that the criterion for differentiation of branches of law is the subject (the main criterion) and the method (auxiliary) of legal regulation.

It is emphasized that this conclusion regarding the system of law is quite important in the context of clarifying the essence and content of the administrative law system, as it demonstrates the author's approach to such issues as the place of administrative law in the domestic system of law and its points of contact with other branches of law, the content of its components and the nature of the relationship between them and the system of administrative law in general.

Key words: *administrative law, element, subject of legal regulation, system of law.*

Діалектика процесу пізнання певного об'єкта передбачає рух відповідної думки в його глибину – від пізнання форми об'єкта до осягнення його змісту, від явища – до сутності, від сутності першого порядку – до сутності другого порядку і т.д. Кожна з усвідомлених сутностей виступає основою для пізнання сутності інших предметів і явищ. Тобто вивчення певного об'єкта, його сутності та форми дозволяє встановити відповідні характеристики іншого, і особливо це стосується тих об'єктів, що співвідносяться між собою як частина та ціле, елемент та система, система та підсистема тощо. Ще в 70-ті рр. минулого століття професор Л.С. Явич ілюстрував своє відношення до права та правових норм цілком логічною та зрозумілою тезою про те, що норми права та їх різні сукупності існують у двох системних блоках – системі права і системі законодавства, які співвідносяться один з одним як

© С. В. Шахов, 2017

форма і зміст [1, с. 55]. Більше того, відштовхуючись від аксіоми про те, що норма права є первинним елементом системи права, стає очевидним, що процес пізнання адміністративно-правової норми неможливо уявити без цілісного уявлення про систему адміністративного права. Інакше кажучи – дослідження певної частини є безрезультатним без попереднього одержання знання про ціле.

У зв'язку із цим одним з надважливих завдань з'ясування сутності норми адміністративного права є встановлення змісту і складників вітчизняної системи права в цілому як сфери об'єктивізації (втілення) його норм. Однак на початку дослідження порушеної проблематики варто звернути увагу на етимологію слова «система» та його філософське тлумачення. Слово «система» (от др.-греч. σύστημα – ціле, складене з частин; з'єднання) в тлумачних словниках української мови має кілька значень: 1) порядок, зумовлений правильним, планомірним розташуванням та взаємним зв'язком частин чого-небудь; продуманий план; заведений, прийнятий порядок; 2) *бот., зоол.* класифікація; 3) форма організації, будова чого-небудь (державних, політичних, господарських одиниць, установ і т. ін.); форма суспільного устрою; формація; 4) сукупність яких-небудь елементів, одиниць, частин, об'єднуваних за спільною ознакою, призначенням; 5) сукупність принципів, які є основою певного вчення; сукупність способів, методів, прийомів здійснення чого-небудь; 6) будова, структура, що становить єдність закономірно розташованих та функціонуючих частин; технічний комплекс, що складається із взаємозв'язаних споруд, механізмів, машин тощо; марка, тип, конструкція яких-небудь машин, їх частин і т. ін.; сукупність предметів, пристроїв і т. ін. однакового призначення; сукупність господарчих одиниць, установ, об'єднаних організаційно; 7) *геол.* сукупність верств гірських порід, що характеризується певними викопними фауною і флорою [2, с. 203–204].

У філософських джерелах вказується, що система означає сукупність елементів, що знаходяться у відносинах і зв'язках один з одним, яка утворює певну цілісність, єдність [3]; об'єднання деякого розмаїття в єдине і чітко розчленоване ціле, елементи якого по відношенню до цілого та інших частин займають відповідні їм місця [4]; обмежена множинність елементів, що знаходяться у стійких взаємозв'язках. [5, с. 109]. Філософська енциклопедична література підкреслює, що під час визначення поняття «система» необхідно враховувати найтісніший взаємозв'язок його з поняттями цілісності, структури, зв'язку, елемента, відносини, підсистеми та ін. Оскільки поняття «система» має надзвичайно широку сферу застосування (практично кожен об'єкт може бути розглянутий як система), остільки його досить повне розуміння передбачає побудову сімейства відповідних визначень – як змістовних, так і формальних [3]. Розгляд конкретного об'єкта як певної системи концентрується насамперед на структурних зв'язках складових елементів такої системи. Структура у філософському розумінні є системою зв'язків, які забезпечують упорядкованість елементів, їхню відносну стійкість [5, с. 109, 110].

Разом із тим слід зауважити, що системологія не виробила однозначного підходу до визначення поняття «система». Про це можна отримати уявлення, якщо порівняти роботи різних авторів [6, с. 43; 7, с. 14; 8, с. 211; 9, с. 23; 10, с. 18; 11, с. 35; 12, с. 77]. Зокрема, тільки В.М. Садовський привів більше 40 різних визначень цього поняття [13, с. 90–106]. Основним недоліком усіх визначень, орієнтованих на виявлення онтологічних підстав системних досліджень, В.М. Костильов називає те, що в них не вдається відобразити характер причинно-наслідкових зв'язків, властивих системі. Таким чином, під будь-яке з цих визначень можна підвести невизначену безліч предметів і явищ, які не є системами [14, с. 30]. У такому ж контексті з цього приводу висловлюється й Д.А. Керімов, який зазначає, що в поняття «система» як у вітчизняній, так і у світовій літературі включається настільки велика кількість сутнісно різноякісних предметів, явищ, процесів, що за їхніми межами не залишається нічого іншого. У результаті виявляється скрутним наслідувати традицію, специфічні методи і завдання окремих наук. За такої ситуації видається, що будь-яке загальне визначення системи може претендувати в кращому разі на «метатеоретичне», «ідеально-модельоване» або «абстрактно-формалізоване» значення, відмінне від якісної характеристики реальних системних утворень. А це означає, що самі загальні визначення системи повинні класифікуватися залежно від цілей [15, с. 243].

Узагальнений аналіз нині відомих визначень системи дає підстави окреслити її загальновизнані ознаки та властивості, зокрема:

– цілісність. Принципова неможливість ототожнення якостей системи із сумою якостей елементів, що її складають, неможливість виводити з останніх якості цілого;

– упорядкованість. Система – це завжди строго впорядкована сукупність якихось елементів. Критеріальна властивість елемента – його необхідна безпосередня участь у створенні системи: без нього, тобто без будь-якого елементу, системи не існує;

– ієрархічність. Елементи системи завжди взаємопов'язані і взаємодіють між собою всередині цієї системи. Ці їхні властивості можуть призвести до того, що в складноорганізованих системах елементи можуть зливатися в певні утворення, що є більш складними, ніж елемент і менш складними, ніж система – підсистеми. Підсистема здатна виконувати якусь частину програми системи. У цьому випадку по відношенню до всієї системи вона виявляється елементом, а по відношенню до тих елементів, які її складають, – системою (відносно самостійною, але іншого рівня);

– структурність. Можливість описання системи через установлення її структури, тобто комплексу зв'язків і відносин системи, зумовленість поведінки системи не стільки поведінкою її окремих елементів, скільки її структури;

– елементи системи взаємодіють не тільки між собою всередині системи, але й із зовнішнім середовищем (елементами інших систем). Ця взаємодія може привести до змін як змісту, так і внутрішньої будови, як цих елементів, так і системи загалом. При цьому зміни зазнає і саме зовнішнє середовище (інші системи);

– система як щось ціле виконує якусь програму, яка не може зводитися до функцій кожного окремого елемента системи (мета системи);

– самовизначеність, самодетермінація набору властивостей системи, яка входить у закономірність [11, с. 34–35; 16; 7, с. 14; 17, с. 185–186; 18, с. 370; 19, с. 6–7; 20, с. 44; 21; 12, с. 38–54; 22, с. 38–41; 23, с. 18–19; 14, с. 31–32].

Систематизуючи відповідні властивості систем, Р.С. Мельник вказує, що варто підтримати тих науковців, які концентрують свою увагу навколо лише найбільш визначальних ознак поняття системи, називаючи такими цілісний комплекс відмежованих, взаємопов'язаних елементів системи, пов'язаність системи із середовищем, ієрархічність системи [24, с. 159]. Поєднуючи названі ознаки системи, Р.С. Мельник підкреслює, що система – це цілісний комплекс відмежованих, взаємопов'язаних і взаємодіючих один з одним елементів, який утворює особливу єдність із середовищем та є одночасно елементом системи більш високого порядку [25, с. 6]. Ми схиляємось до того, що загалом саме цьому міркуванню варто надати стверджувальний характер.

Однак, роблячи проміжні висновки, сформовані на підставі здійсненого етимологічного, філологічного та філософського аналізу слова «система» та його ознак, зауважимо, що особисто ми не ставили за завдання сформулювати відповідну дефініцію, а лише за допомогою окреслення відповідних загальновідомих та загальновизнаних ознак спробували віднайти певний алгоритм розгляду порушеної в цьому підрозділі проблематики. І саме тому, на підставі викладеного матеріалу, що певним чином узагальнює системологічні дослідження, відзначимо, що, на наше переконання, розгляд системи права має відбуватись крізь призму таких, пов'язаних із категорією «система», понять, як: елементи, підсистеми, зв'язки, що утворюють структуру, мета.

Посилаючись на деякі наукові дослідження, наведемо авторські міркування з приводу окремих аспектів визначення системи права в цілому. В.М. Костильов, спираючись на застосований ним системний підхід у правових дослідженнях, стверджує, що система права – лише структурний елемент того регулятивного механізму, який з недавнього часу називається правовою системою, знаходиться в різноманітних і складних відносинах з іншими її компонентами і практичну цінність має тільки в цій своїй якості. Більше того, система права є структурним елементом більш загальних систем соціальних норм і соціальної системи, і ця обставина теж впливає на ефективність її регулятивної функції [14, с. 23].

У свою чергу Р.С. Мельник доходить висновку, що система права є цілісним комплексом відмежованих, взаємопов'язаних і взаємодіючих один з одним елементів – норм писаного та неписаного права, які утворюють особливу єдність із суспільними відносинами, що знаходять прояв у суспільстві та державі. Система права є ієрархічним утворенням, у межах якого можуть бути виділені дві основні підсистеми – система приватного права та система публічного права, кожна з яких у свою чергу містить системні утворення галузевих норм (галузі права) [22, с. 58]. При цьому надзвичайно влучною є його теза (щоправда, з посиланням на В.М. Селіванова, Н.Г. Діденка) про те, що приватне та публічне право мають вільно взаємодіяти між собою, що зумовлене як взаємозв'язком суспільних інтересів (приватних і публічних), так і їхнім власним призначенням, доповнюючи одне одного завдяки досягненню певного рівня внутрішньої рівноваги [26]. Саме тому здобуток цих цілей здійснюється через поділ права на приватне та публічне, які, відповідно, є необхідними та обов'язковими елементами системи національного права [22, с. 54].

Поряд із вказаним, Р.С. Мельник наводить і деякі суперечливі тези, зокрема про те, що ієрархічна побудова системи права не може розглядатися підставою для висновку про підпорядкованість норм права, оскільки всі вони об'єднані виключно горизонтальними зв'язками та утворюють взаємопов'язаний фронт, являючи собою елементи єдиної правової дійсності [22, с. 58].

Взагалі, підтримуючи бачення Р.С. Мельника на систему права та його компоненти, ми не можемо погодитися з тим, що така ознака системи, як ієрархічність, може мати неоднозначний зміст. Таке твердження в деякій мірі може навіть поставити під сумнів усю логіку запропонованої та загалом правильної концепції вченого, оскільки, на наше переконання, якщо якийсь з елементів системи характеризується зв'язками лише одного порядку (в даному випадку горизонтальними, як стверджує Р.С. Мельник), то такий елемент втрачає стійкі лінії перетину з іншими складниками системи та системою загалом. Сам же Р.С. Мельник під час вивчення системи як філософської категорії підкреслює залежність кожного елемента, якості й відносин системи від його місця, функцій усередині цілого; відмічає наявність специфічних взаємозв'язків між вихідними компонентами системи; акцентує увагу на тому, що кожний компонент системи у свою чергу може розглядатися як система, яка є цілісним комплексом відмежованих, взаємопов'язаних і взаємодіючих один з одним елементів [22, с. 18–19; 25, с. 5]. Особливо остання характеристика системи яскраво підкреслює, що елементи системи взаємодіють між собою не тільки в площині горизонтальних зв'язків, а й вертикальних, що, власне, і створює можливість їх об'єднання в систему. До речі, Р.С. Мельник зауважує, що саме норма адміністративного права є базовим елементом відповідної системи [27, с. 6], тим самим визнаючи ключову роль норми у внутрішній будові такої системи. Як вбачається, базові компоненти, які являють собою основу системи, не

можуть забезпечувати її ієрархічність за допомогою горизонтальних ліній, більше того, як доведено системологією, внутрішня підпорядкованість забезпечується виключно за рахунок вертикальних зв'язків. Отже, твердження шановного вченого про те, що норми права об'єднані виключно горизонтальними зв'язками, на нашу думку, суперечить теорії систем, адже компоненти системи, як вже було зазначено, взаємодіють між собою за допомогою як зв'язків горизонтального, так і вертикального характеру.

Разом із тим ми підтримуємо критичні твердження Р.С. Мельника про певну застарілість деяких сучасних (заснованих на минулих здобутках радянської правової доктрини) підходів до визначення системи права, які переважно є характерними для навчальної літератури. Зокрема, в певних джерелах система права визначається через категорію «внутрішня структура» [28; 29; 30, с. 63, 66; 31, с. 107; 32; 22, с, 47–48], що, на цілком слушну думку вченого-адміністративіста, не відповідає змісту категорії «система», оскільки система права не може бути його внутрішньою структурою. Також дослідником справедливо звертається увага на те, що в ході дослідження системи права, як правило, не здійснюється аналіз категорії «право», тобто того об'єкта, який намагаються розглянути із системних позицій. Окрім того, групування правових норм, об'єднаних у межах системи права, здійснюється на підставі ознак (властивостей), які їм не належать.

Р.С. Мельник звертає увагу на те, що як підстава для класифікації правових норм використовуються особливості суспільних відносин, останні з яких утворюють самостійну соціальну систему. Тобто ознаки системи суспільних відносин вживаються для потреб пізнання системи права, що, як стверджує вчений, є помилковим. Насамкінець, Р.С. Мельник зауважує, що також не береться до уваги той факт, що подібні погляди на систему права повторюють концепцію системи радянського права, яка була сформульована в штучному порядку, в межах радянської правосвідомості, радянського визначення права і положень матеріалістичної діалектики, де право визнавалося похідним від суспільних відносин явищем, і тому диференціація радянського права залежно від предмета правового регулювання стала намаганням показати принципову різницю між радянським та буржуазним правом, що викликає у вченого критичне ставлення [22, с. 48–49].

Окремо Р.С. Мельник дійшов висновку, що категорії «предмет та метод правового регулювання» не можуть претендувати на звання єдиних для всіх галузей права підстав для їх групування, оскільки більшість галузей права насправді опосередковують, наприклад, предмет регулювання не повністю, а частково, до окремих же галузей права він (предмет) взагалі не застосовується як підстава для виділення із системи права [27, с. 119]. Проте із вказаним твердженням вченого ми погодитись не можемо, хоча й поділяємо думку, що метод правового регулювання не обов'язково є для всіх галузей права основним критерієм їх диференціації. Якщо ж окрема «галузь» права не опосередковується певним набором суспільних відносин, що становлять її предмет, то така сукупність правових норм і не є, власне, галуззю права. Звісно, шановний вчений, як вже було вказано, виступає проти того, що система права має розглядатись крізь призму суспільних відносин, які є, до речі, окремою системою. Але й цей висновок ученого суперечить теорії систем, оскільки, на наше переконання, система права має всі ознаки відкритої сукупності, яка взаємодіє з іншими соціальними системами, в тому числі й із системою суспільних відносин[1]. Більше того, вбачається, що відштовхуючись від думки вченого про те, що система права не є похідною від суспільних відносин, крок за кроком такої наукової думки можна дійти висновку, що право виникло раніше, ніж суспільні відносини, суспільні відносини – раніше за суспільство і т. д. Іншими словами, якщо не існує суспільства, то не існує необхідності у правовому регулюванні відносин, що в ньому виникають[2]. Враховуючи це, припустимо, що хибності в тому, що галузі права диференціюються, в тому числі за допомогою предмета правового регулювання, на наше переконання, немає.

До речі, у продовження дискусії з приводу критеріїв групування правових норм на певні галузі дозволимо собі навести деякі аргументи на користь тези про те, чому метод правового регулювання не є неодмінним показником «самостійності» галузі. У цьому контексті наведемо слова В.Д. Сорокіна, який зазначав, що деякі вчені радянської доби визнавали, що метод правового регулювання якщо і залежить від предмета, то зовсім не завжди, тому що здебільшого одночасні за конкретним характером суспільні відносини регулюються різними методами, а різнорідні – одним і тим же методом [33, с. 96]. При цьому ряд представників цього напряму в науці радянського права заперечували самостійне значення методу, хоча й визнавали, що в поєднанні з предметом метод правового регулювання сприяє більш точному розмежуванню галузей «радянського соціалістичного права» [34, с. 411]. Сам В.Д. Сорокін поділяв таку позицію лише в частині визнання визначальної ролі предмета правового регулювання як головного критерію розмежування галузей права [35, с. 37–38]. З цього приводу В.В. Юровська, яка досліджує сучасний стан методів адміністративного права, зазначає, що «метод правового регулювання не є основною характеристикою будь-якої галузі права і не є конкретною запорукою правильного визначення однорідності та відокремленості тої чи іншої групи відносин». Визначаючи предмет основним критерієм диферен-

[1] Щоправда, сам же Р.С Мельник на інших сторінках своїх досліджень ствердно заявляє, що «…норми утворили особливу єдність із середовищем – суспільними відносинами» [22, с. 55].

[2] Безумовно, в наших роздумах із цього приводу є певна доля перебільшення, проте у даному випадку такий підхід слід вважати лише певним способом пошуку істини за допомогою гіперболізації, а не спробою автора цього дослідження поставити під сумнів глибину наукового пошуку інших, без сумніву, більш авторитетних вчених.

ціації галузей права, вчена припускає, що «метод правового регулювання є чинником, що, безперечно, впливає на таку оцінку, але лише вторинним. <…> превалювання одного методу над іншим або їх збалансоване використання у тій чи іншій галузі права залежить насамперед від видової належності окремої галузі права чи то до публічної, чи то до приватної підсистем права» [36, с. 34]. Підкреслимо, що вказаний підхід нами уявляється взагалі правильним та таким, що заслуговує на підтримку. При цьому зауважимо, що, на нашу думку, далеко не всі окреслені галузі права мають достатній обсяг ознак відповідних системних утворень, що формують систему вітчизняного права. За таких, як видається, логічних умов формування системи права кількість самостійних галузей права наразі є досить обмеженою.

Відштовхуючись від вищенаведеного, спираючись на наукові здобутки теоретиків права, а також вчених, що є представниками галузевих наук (у тому числі й адміністративно-правової), підсумуємо, що, на нашу думку, система права складається з таких елементів, як норми права, які взаємодіють між собою за допомогою горизонтальних та вертикальних зв'язків, що дають змогу об'єднати певні норми в інші компоненти системи – інститути, підгалузі та галузі (які відносно системи права в цілому є системами нижчого порядку). У свою чергу останні, залежно від характеру взаємозв'язку в процесі правового регулювання публічного та приватного інтересу, утворюють підсистеми публічного та приватного права відповідно (які одночасно є системами більш високого порядку, ніж інститути та підгалузі). При цьому критерієм диференціації галузей права є предмет (основний критерій) та метод (допоміжний) правового регулювання.

Зауважимо, що вказаний висновок щодо системи права є досить принциповим у контексті з'ясування сутності та змісту системи адміністративного права, оскільки він наочно демонструє підхід автора до таких питань, як місце адміністративного права у вітчизняній системі права та його точки дотику з іншими галузями права, зміст його складових компонентів та характер взаємозв'язків між ними і системою адміністративного права загалом.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Явич. Л.С. Основы знаний о советском государстве и праве. Ленинград: ЛГУ, 1979. 134 с.
2. Словник української мови: в 11 т. К.: Видавництво «Наукова думка», 1973. Т. 9. 840 с.
3. Ильичёв. Л.Ф., Ковалёв С.М., Панов В.Г. Философский энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия, 1983. 840 с. URL: https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/3310/%D0%A1%D0%98%D0%A1%D0%A2%D0%95%D0%9C%D0%90
4. Философский энциклопедический словарь. М.: Мысль, 2010. Т. 1. 744 с.
5. Философия: Часть вторая: основные проблемы философии: учеб. пособие для вузов; под ред. проф. В.И. Кириллова. Изд. 2-е, перераб. и доп. М.: Юристъ, 1999. 304 с.
6. Аверьянов А.Н. Системное познание мира: Методологические проблемы. М.: Политиздат, 1985. 263 с.
7. Губанов В.А., Захаров В.В., Коваленко А.Н. Введение в системный анализ: учебное пособие. Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1988. 232 с.
8. Кравченко Р.Г., Скрипка А.Г. Основы кибернетики: учебное пособие. М.: «Экономика», 1974. 279 с.
9. Герлох А. Кнапп В. Логика в правовом сознании. Перевод с чешского; под ред. и со вступ. ст. Венгерова А.Б. М.: Прогресс, 1987. 312 с.
10. Могилевский В.Д. Методология систем: вербальный подход. М.: ОАО «Изд-во «Экономика», 1999. 252 с.
11. Правовая информатика и кибернетика: учебник / Г.А. Атанесян, О.А. Гаврилов, П. Дери, А.Г. Каблуков и др.; под ред. Н.С. Полевой. М.: Юридическая литература, 1993. 528 с.
12. Прангишвили И.В. Системный подход и общесистемные закономерности. М.: СИНТЕГ, 2000. 528 с.
13. Садовский В.Н. Основания общей теории систем. Логико-методологический анализ. М.: Наука, 1974. 280 с.
14. Костылёв В.М. Проблемы системного и формально-логического анализа права: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Уфа, 2002. 195 с.
15. Керимов Д.А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права): монография. 2-е издание. М.: Аванта+, 2001. 560 с.
16. Агошкова Е.Б. Ахлибининский Б.В. Эволюция понятия системы. Вопросы философии. 1998. № 7. С. 170–179.
17. Блауберг И.В. Юдин Э.Г. Становление и сущность системного похода. М.: Изд-во «Наука», 1973. 270 с.
18. Алексеев П.В., Панин А.В. Философия. М.: Теис, 2005. 608 с.
19. Вступ до теорії правових систем: монографія / за заг. ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. К.: Вид-во «Юрид. думка», 2006. 432 с.
20. Егоров Ю.Л. Система, структура, функция. Научные доклады высшей школы. Философские науки. 1978. № 5. С. 38–47.
21. Калошин П.М. Файзиев А.А. О понятии «система». Философские науки. 1981. № 4. С. 132–134.
22. Уемов А.И. Системный подход и общая теория систем. М.: Мысль, 1978. С.38–41.
23. Мельник Р.С. Система адміністративного права України: дис. … докт. юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2010. 415 с.
24. Диалектика познания сложных систем / под ред. В.С. Тюхтина. М.: Мысль, 1988. 316 с.
25. Мельник Р.С. Системний підхід у правознавстві. Підприємництво, господарство і право. 2010. № 11. С. 3–6.
26. Селіванов В. Діденко Н. Діалектика приватного та публічного в правовому регулюванні. Право України. 2001. № 11. С. 15–22.
27. Мельник Р.С. Система адміністративного права України: автореф. дис. … докт. юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2010. 32 с.
28. Мартынов В.Ф. Чернышова С.В. К вопросу о месте метода правового регулирования в системе критериев отраслевой структуризации права. История государства и права. 2007. № 1. С. 7–9.

29. Погорілко В. Малишко М. Правова система – система права – система законодавства суверенної України. Право України. 1993. № 9–10.

30. Погребной И.М. Теория права: учеб. пособие. 3-е изд., испр. и доп. Х.: Гос. спец. изд-во «Основа», 2003. 128 с.

31. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. 6-е вид. Х.: Консум, 2002. 160 с.

32. Сапий А.В. Развитие понятия «метод правового регулирования» в общей теории права. Закон и право. 2008. № 1. С. 47–49.

33. Петров Г.И. Сущность советского административного права; отв. ред. О.С. Иоффе. Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1959. 184 с.

34. Теория государства и права. М.: «Юридическая литература», 1965. 560 с.

35. Сорокин В.Д. Метод правового регулирования. Теоретические проблемы: монография. М.: «Юридическая литература», 1976. 144 с.

36. Юровська В.В. Метод адміністративного права: деякі аспекти наукової дискусії про сутність перманентної ознаки галузі. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2017. № 47. С. 32–36.